

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE HORASAN TÜRKÇESİNİN BOCNURD AĞZINDA “VE” ANLAMINDA SIRALAMANIN GÖRÜNÜMÜ

Talip DOĞAN*

Özet:

Türkçenin tarihsel dönemleri ile bugünkü alanlarında sözcük ve cümlelerin “ve” anlamında sıralanma yollarının farklılık arz ettiği gözlemlenmektedir. Geniş bir alana yayılmış olan Türkçede bu farklılığı şekillendiren sebeplerden birisi de dil ilişkileri olmuştur. Türkçede farklı yönlerde gerçekleşen dil ilişkilerine bağlı olarak değişimin görünümünü biçim bilgisi, sözcük ve söz dizimi düzlemlerinde izlemek mümkündür.

Türkçede sıralama için kullanılan unsurların başında “ve, u” ile bunların deşikeleri gelmektedir. Bu unsurlar, Türkçenin dönemlerinde İslam medeniyeti dairesine girildikten sonra görülmeye başlamıştır. Bugün Türkçenin başka kollarında olduğu gibi Türkiye Türkçesi ve Horasan Türkçesinin Bocrurd ağzında da geniş ölçüde işle-tilmektedir.

Türkçede ayrıca {-p}’li zarf-fül de “ve” anlamında sıralamada kullanılmaktadır. {-p}’li zarf-fülin iki ayrı fiili sıralamada kullanılması, Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından beri yaygın olarak görülen özelliklerindedir. Bocrurd ağzında {-p}’li zarf-fülin sıralama işlevinde kullanılma özelliği Farsçanın etkisi sonucunda çekilmiş durumdadır. Burada {-p} ile sıralanan yapılar yerine, Farsçadan alınan mekanizmalar geliştirilmiştir. {-p}’li zarf-füller, Bocrurd ağzında yerini birbiri ardına sıralanmış basit ana cümlelere bırakmıştır. Ana cümleler, “u ~ yu” bağlayıcılarıyla veya bu bağ-layıcı sözcükler olmadan sıralanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Türkiye Türkçesi, Horasan Türkçesi, Bocrurd ağzı, sıralama, zarf-fül eki {-p}, dil ilişkileri.

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, dogan.talip@gmail.com.

The Profile of Sequencing in the Sense of “ve” in Turkish and the dialect of Bojnurd of Khorasan Turkic

Abstract:

It has been observed that there are differences in sequencing ways in the sense of “ve” for words and sentences in the historical periods of Turkic and its present fields. One of the reasons for forming this difference in Turkic which has been expanded in far and wide is the language contacts. It is available to observe the change in terms of morphology, word and phrases depending on the language contacts occurred in different ways.

At the beginning of the items used for sequencing in Turkic, are “ve, u” and their variances. This elements was firstly seen when Turkic was influenced by Islam civilization. It is widely operated in Turkish and the dialect of Bojnurd of Khorasan Turkic like the others.

Also gerund with {-p} has been used as the sequencing in the sense of “ve” in Turkic. The sequencing of two verbs with {-p} is one of the characteristics widely used from the first written sources of Turkic. This characteristic of gerund with {-p} in the dialect of Bojnurd has been withdrawn with the effect of Persian. The mechanisms taken from Persian were improved instead of sequencing structures with {-p}. Simple main sentences used one after another have been used in Bojnurd instead of gerunds with {-p}. These main sentences were sequenced by “u ~ yu” connectors or without these connector words.

Keywords: Turkish, Khorasan Turkic, dialect of Bojnurd, sequencing, {-p} suffix of gerund, language contacts.

1. Türkçede “ve” anlamında sıralama

Türkçenin ilk yazılı metinlerini oluşturan Orhon Türkçesinde aynı tür ve görevdeki sözcüklerin “ve” anlamında sıralanması çeşitli yollarla sağlanmış- tır. Sözcükler kimi örneklerde herhangi bir bağlayıcı sözcük kullanılmadan sıralanmıştır: *at kü* ‘ad ve ün’, *eb bark* ‘ev bark’, *ot+ça bor+ça* ‘ateş ve fırtına’. Sözcükler bazı örneklerde ise bağlayıcılarla sıralanmıştır. Örneğin, *ulayu* ‘ve’ yoluyla: *ögüm qatun ulayu öglerim ekelerim keliñünüm...* ‘Annem Hatun ve (üvey) annelerim, ablalarım, gelinlerim...’ Cümlelerin sıralanması daha çok, bağlayıcı sözcüklere başvurulmadan yapılmıştır: *bilge qağan ermiş, alp qağan ermiş* ‘(Onlar) akıllı kağanlar imiş, yiğit kağanlar imiş.’, *özi yañıltı, qağani ölti* ‘Kendisi (bize) ihanet etti, hakanı öldü.’ Cümleler aynı zamanda az örneklerde sayısı da sınırlı olan bağlayıcı işlevindeki sözcüklerle sıralanmış- tır. Örnek olarak *udu* ‘ve’ yoluyla: *tañ tañlardı, udu yir yarudı, udu kün tuğdı* ‘Şafak söktü ve dünya aydınlandı ve gün doğdu.’ Yine az sayıdaki örnekte, aynı yapı ve görevde olan iki sözcük {+II} ekiyle bağlanmıştır. Bu örneklerde {+II} eki, her iki sözcüğe getirilmiştir. *ini+li eçi+li* ‘erkek kardeşler ve ağa- beyler’, *beg+li bodun+lı+ğ* ‘beyleri ve kabileleri’ (Grönbech 2011: 101-107;

Tekin 2003: 104, 194-214). Eski Uygur Türkçesi ile ondan sonraki dönemlerde, Türkçe kökenli veya alıntı sözcüklerden türlü yollarla oluşturulmuş “ve” anlamında bağlayıcıların arttığı görülür: *ulatu, yme, taqı ~ dağı ~ daxı ~ vd., birle ~ bile, ile* sözcükleri “ve” anlamında sıralama için kullanılan başlıca bağlayıcılar olarak kaydedilebilir (bk. Mansuroğlu 1955: 62-63). Bunlar arasında *taqı*, bir süre *ve*'nin karşılığında kullanılması yönüyle öne çıkar. Kimi araştırmalarda Arapça kaynaklı metinlerin Türkçeye tercümesi sırasında *ve* bağlacının yerini karşılamak üzere başlarda daha çok *taqı* sözcüğünün kullanıldığı belirtilmiştir. Örneğin, *Nehcü'l-Ferâdis*'te hemen hemen her unsur arasına *taqı*'nin getirilmesi ve sıralamanın bu tarzda yapılması, eserin Arapçadan tercüme edildiğinin göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Aktan 2006: 50-51). Bugün Türkiye Türkçesinde bu unsur kuvvetlendirme işleviyle devam ettirilmektedir: *Bunu, kendisini ulu orta suçlayanlar dahi bilmiyor* (BT: 324). Bocnurd ağzında ise bu unsurun kullanımı kalmamıştır.

ile sözcüğünün “ve” anlamında sıralama amacıyla özellikle Batı Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Eski Oğuz Türkçesinde: *göz ile qulaq* ‘göz ve kulak’, *teñri ya'qub ile yusuf'ı qavşurdi* ‘Allah Yakup ile Yusuf’u kavuşturdu.’ Bununla beraber Çağatay Türkçesinde de örneklerine rastlanmaktadır: *ferhad ile mecnûn qıla almas xayâl* ‘Ferhat ve Mecnun elmas hayal etsin.’ (Hacıeminoğlu 1974: 160). *ile*'nin Türkiye Türkçesinde sözcük ve sözcük öbeklerini sıralamada kullanılması devam eder: ... *delikanlının annesi ile kardeşinin hamurlarına tevhit mayası kattıktan sonra...* (D: 136). Ama Bocnurd ağzında¹ *ile* sözcüğü, +inen (< ile + pekiştirme enklitiği *n*) biçiminde sadece sözcüklerde vasıta ve beraberlik işleviyle kullanılmaktadır: *ox gayırtardı, qağaznen atardı* (GG: 62). ‘Ok yapardık, kâğıtla atardık.’, *bu yere kiminen geliddireñ* (GG: 127) ‘Bu yere kimle gelmişsin?’

Türkçede sıralama için kullanılan unsurların başında ayrıca *ve*, *u* ile bunların değişkeleri gelmektedir. Bahsi geçen unsurlar, bugün Türkçenin başka kollarında olduğu gibi Türkiye Türkçesi ve Bocnurd ağzında da geniş ölçüde işletilmektedir. Bu bağlayıcıların kullanılma biçimleri ve yaygınlık dereceleri, aynı zamanda her iki sahada geçerli olan dil ilişkilerinin boyutunu sergilemesi açısından kayda değer bir görünüm sergiler.

2. *ve* ile *u* bağlayıcısı hakkında

ve bağlayıcısı Arapça, *u* bağlayıcısı Farsça kökenlidir. Farsçada genellikle şiir dilinde ve konuşma dilinde *u*, düz yazılarda ise *ve* bağlayıcısına yer verilmektedir (bk. Ateş 1970: 94). Farsça konuşma dilinde ise eğilim şu şekildedir:

¹ Bocnurd, İran'ın Kuzey Horasan Eyaleti'nde yer alır ve aynı zamanda bu eyaletin yönetim merkezidir. Çalışmada sunulan örnekler, Bocnurd ağzına ait metinlerden alınmıştır. Ayrıca ihtiyaç doğrultusunda bölgedeki konuşurlarından olan Abbas Horasani (yaş 54) ve Ali Ekber Serac Ekberî' den (yaş 71) derlenmiştir.

Ünsüzle biten sözcüklerden sonra *u*, ünlüyle biten sözcüklerden (/î/ ünlüsü hariç) sonra *vu*, /î/ ünlüsünün devamında *yu* unsurları kullanılmaktadır.

Türkçede *ve* bağlayıcısı İslam medeniyeti dairesine girildikten sonra görülmeye başlamıştır. Zamanla Fars edebiyatının etkisi, şiir dilinin hecelerini ölçü kalıplarına uydurma gereği gibi sebeplerle Türkçede *ve* yanında ayrıca *u ~ ü ~ vü* unsurları da ortaya çıkmıştır. Karahanlı Türkçesinde görülmeyen bu unsurlar, daha sonra Doğu ve Batı Türkçesi metinlerinde çok yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur. Bu sahaların metinlerinde genellikle *ve* unsuru, nesirde cümleler arasında ve sözcükler arasında tercih edilmiş; *u ~ ü ~ vü* unsurları ise nazımda ve eş veya zıt anlamlı, bir arada söylenen sözcükler arasında kullanılmıştır. *vü* ünlüyle biten, *u ~ ü*’ler ünsüzle biten sözcüklerin devamında getirilmiştir. Bu unsurlar, Arapça ve Farsça sözcüklerin yanında Türkçe sözcüklerin arasında da işletilmiştir: Harz. *oturttı ve oturdu ol dem* ‘Oturttu ve oturdu o zaman.’, *bela vü renc* ‘bela ve ıstırap’, Kıp. *amma bilgil ve āgah bolğil kim* ‘Ama bil ve uyanık ol ki’, *tün ü gün* ‘gece gündüz’, Çağ. *tilide yar irdi ve sözide yar irdi ve közide yar* ‘Dilinde yâr idi ve sözünde yâr idi ve gözünde yâr.’ *taş u toprak* ‘taş ve toprak’. E Oğuz. *ol veriliser ve anı biçiser* ‘O verilecek ve onu biçecek.’, *peygamberler ve sâlihler ve ferîşteler ve şeytanlar ve...* ‘Peygamberler ve salihler ve melekler ve şeytanlar ve...’, *ay u güneş* ‘ay ve güneş’ gibi. Ancak, bu unsurların kullanım sınırlarının muhakkak böyle olmadığı ve istisnalarının bulunduğu belirtilmelidir: E Oğuz. *secde eyle haqqa vü özrün dile* ‘Secde et Hakk’a ve özür dile.’, Çağ. *aldım u öptüm* ‘Aldım ve öptüm.’ örneklerinde *vü*, *ü* unsurlarının cümleleri bağladığı görülür (Hacıeminoğlu 1974: 201-203).

Türkiye Türkçesinde kalıp ifadelerde bulunan örnekler dışında bu çeşitlilik tamamen ortadan kalkmış ve geriye sadece *ve* kalmıştır: *yâr ü ağyar* ‘dost ve düşman, herkes’, *İstanbul’u yâr ü ağyara bir Yunan şehri olarak göstermeye çalışmış* (ED: 127); *izzetüikram* ‘ağırlama’, ...*o da izzet ü ikram ile büyük annemin karşı köşesine oturur...* (NİNO: 136) vb. Ayrıca Türkiye Türkçesinde bu ifadelerde de gittikçe *ve*’nin yerleştiğini gözlemlemek mümkündür. Öyle ki, daha önce *u ~ ü ~ vü*’lü kalıplaşmış ifadeler artık *ve* veya onun muadili ile unsuruyla kurulmaya başlanmıştır: *Leylâ vü Mecnun* (ES: 376) > *Leyla ile Mecnun* (Pala 2004). *Leyla ile Mecnun* yerine özellikle yayın isimlerinde *Leyla ve Mecnun* kullanımına da rahatlıkla rastlanabilmektedir. *yâr ü ağyar* > *Kendini nasıl müdafaa edebilip yâr ve ağyar nazarında parlayacak?* (H: 151); *Yusuf ü Züleyha* (AA: 12) > *Yûsuf ile Züleyha* (Bekiroğlu 2016).

Bocnurd ağzında *u ~ yu ~ vu ~ ve* unsurları yer almaktadır. /ü/ ünlüsünün Farsça etkisiyle Bocnurd ağzında duyulmaması sonucunda, *u ~ yu ~ vu* unsurlarının ön ünlülü değişkeleri kullanılmaz. *u ~ yu* unsurları hem şiir hem de

düz yazı metinlerinde yaygın biçimde kullanılır. *vu*'nun kullanıldığı örnekler ise sınırlıdır:

çéşme vu bâğ (GG: 96).

TT çéşme ve bâğ.

Far. çeşme vu bâğ.

Ünsüzle biten sözcüklerden sonra *u*, ünlüyle biten sözcüklerden sonra *yu*'nun kullanılması genel eğilimdir:

dāğ u dāş (İS: 92).

TT dağ ve taş (dağ taş).

Far. kûh u seng.

penir u sebzi yu sengey çérey (İS: 140).

TT peynir, sebze ve lavaş.

Far. penîr u sebzî yu nân-i sengek.

evvel géderdi yu selam bérerdi (GG: 92).

TT Önce giderdik ve selam verirdik.

Far. Evvel mî-reftîm u selâm mî-kerdîm.

Ama bunun dışında kullanımlara da rastlanmaktadır. Tek tük örnekte ünlü ile biten sözcüklerden sonra da *u*'nun söylendiği tespit edilmiştir: *çêplemi éderdi u ôt yaxardi* (GG: 122) 'Çöp toplardık ve ateş yakardık.'

Ayrıca Bocnurd ağzında *yu* unsuru, Farsçadan farklı olarak, /i/ dışındaki ünlülerden sonra da kullanılmaktadır:

xalh'îj mucizesi o deşde yu demendedi (İS: 82).

TT Yaradan'ın mucizesi o çölde ve dağ eteğindedir.

Far. Mu'cize-yi xâliq der an deşt u demen est.

Ünsüzle biten sözcüklerden sonra getirilen *u*'lu ifadelerin söylenmesinde Türkçe heceleşme kuralına göre sözcük sonundaki ünsüz, *u*'nun yanına çekilir ve bir açık hece oluşur: *ây u gin* (>â-yu gin) 'ay ve güneş' (GG: 120), *el u gul* (>e-lu gul) 'el ve kol' (GG: 68), *kefterleri tutmağ u biyper étmağ* (>kefterleri tutma-ğ u biyper étmağ) 'güvercinleri tutmak ve tüsüz yapmak' (GG: 68). *yu*'lu kuruluşların söylenişinde Türkçe heceleşme işleyişi açısından bir değişiklik ortaya çıkmamaktadır. Ünsüz-ünlü dizilişindeki *yu* unsuru tek başına hece olarak söylenmektedir: *işi yu pencereleri* (>i-şi yu pencereleri) 'kapı ve pencereleri' (GG: 114). Türkçe hece düzeni içinde meydana gelen bu tür kullanımlar tabiatıyla Türkiye Türkçesi için de geçerlidir: *her hâlükârda* 'kesinlikle, her koşulda' (>hâ-lü-kâ-rda), *zapturapt* (>zap-tu-rapt) gibi. Konuş-

ma dilindeki bu durum Türkiye Türkçesinde yazıma da yansıtıldığı için kimi örneklerde ünlü uyumları tam olarak gerçekleşmiştir: *canıgönülden* (<can u gönülden) 'içtenlikle', *canıyürekten* (<can u yürekten) 'içtenlikle'.

Bocuurd ağzında *u ~ yu* unsurlarıyla sıralanan sözcüklerde çekim eklerinin eklenme eğilimi şöyledir: Özellikle bir kavramı anlatan yakın veya zıt anlamlı ya da bir arada söylenen sözcüklerin kullanımlarında çekim eklerinin genellikle ikinci unsura getirildiği görülür: *dāğ u daş+da* '(GG: 66) 'dağda taşa, çevrede', *dost u refiğ+leri* (GG: 66) 'arkadaşları', *êşk u muhabbet+le* (GG: 70) 'aşk ve muhabbetler', *bâş u tay+ı* (GG: 80) 'başı ve yönü', *mâl u menâl+ini* (GG: 86) 'malını ve mülkünü', *xurşid u ây+iñ* (GG: 102) 'güneşin ve ayın'. Birbirinden bağımsız anlam alanıyla sıralanan sözcüklerde çekim eklerinin her iki unsura de eklenmesi söz konusudur: *mehelle+je yu şehri+iñe* (İS: 11) 'mahallene ve şehrine', *qurd+leri yu tat+leri* (GG: 118) 'Kürtleri ve Tatları', *géz+de yu baş+de* (İS: 41) 'gözde ve başta', *et+i yu suv+i* (B: 235) 'eti ve suyu', *el+lerini ve eyağ+lerini* (B: 279) 'ellerini ve ayaklarını'. Ancak bunun sınırları net değildir: *texte yu geñ+lerine* (İS: 53) 'tahtalarına ve tebeşirlerine', *irey u baş+ımı* (İS: 56) 'yüreğimi ve başımı', *er o xatin+idilen* (B: 138) 'er ve hatundular'. Türkiye Türkçesinde iki ayrı anlamda sözcük sıralamasında çekim ekleri tercihe göre birine veya her iki unsura eklenebilmektedir: *mektub+u ve zarf+ı ~ mektup ve zarf+ı*, *anne ve dede+mi ~ anne+mi ve dede+mi*, *kalem ve defter+le ~ kalem+le ve defter+le*.

Bocuurd ağzında ikiden fazla sözcüğün sıralandığı yerlerde de *u ~ yu* bağlayıcılarına başvurulması yaygındır:

qurmanc u turk u fars u tat (İS: 44).

TT Kurmanç, Türk, Fars ve Tat.

Far. Kurmanc u Turk u Fârs u Tât.

serçe yu bulbul u pırpırır (İS: 92).

TT Serçe, bülbül ve kelebek.

Far. Guncişk u bulbul u pervâne.

dovar u at u mâl (B: 204).

TT davar, at ve mal.

Far. gusfend u esb u mâl.

Türkiye Türkçesinde bu tür kullanımlar alışıldık değildir; ikiden fazla sözcük veya sözcük öbekleri çoğunlukla önce bağlayıcı sözcük olmadan sıralanır, ancak son iki öge arasında *ve* devreye girer: ...*bir o kadar da kibar, nazik ve terbiyeli kocası*... (BDBD: 38).

Bocnurd ağzı, sözcüklerin *u ~ yu* bağlayıcılarını almadan sıralandığı örnekleri de sunmaktadır: *farsi turki* (GG: 76) ‘Farsça Türkçe’, *xatın kişi* (GG: 84) ‘kadın erkek’, *xuday’nen xelginen* (GG: 84) ‘Tanrı’yla ve halkla’, *dāḡe dāḡe* (İS: 147) ‘dağa taşa’, *çérey duraḡı* (İS: 108) ‘ekmek ve yoğurdu’.

3. {-p}’li zarf-fiil hakkında

Cümlede temel fiilin hareketinden önce veya temel fiille aynı zamanda gerçekleşen bir hareketi ifade etmek için kullanılan {-p}’li zarf-fiil,² aynı zamanda “ve” anlamında sıralamayı sağlamaktadır. {-p}’li zarf-fiilin iki ayrı fiili sıralama işlevinde kullanılması Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından beri yaygın örneklerle izlenebilmektedir.³ {-p}’li zarf-fiil, bu kullanımlarında kendisinden sonra gelen fiildeki şahıs ve kip ifadesini üzerine almaktadır. Burada bir başka açıdan anlamca eşit statüde birden fazla cümlenin bağlanması söz konusudur. Tarihsel sürece bakıldığında Orhon Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde ek, {-(X)p} ve bunun genişlemiş biçimi {-(X)pAn} olarak kullanılmıştır: Orh. *toquz oğuz bodun yérin subin ıdıp tabğaçça-*

2 Zarf-fiilde bulunan hareketin, temel fiildeki hareketten önce veya onunla aynı zamanda gerçekleşmesini {-p} eki belirlemez. Burada belirleyici olan {-p}’nin eklendiği fiilin kılımış türüdür. Örneğin, son sınırı vurgulayan fiillerde olay temel fiilden önce gerçekleşir: *İşini bitirip uyudu* ‘İşini bitirdi ve ondan sonra uyudu.’ Ön sınırı vurgulayan bir fiil olduğunda ise temel fiille aynı zamanda gerçekleşen olay ifade edilir: *Yerine yatıp müzik dinledi* ‘Yerine yattı ve yatmaya devam ederken müzik dinledi.’ (Geniş bilgi için bk. Karadoğan 2009).

3 Zarf-fiiller, sıfat-fiillerle birlikte, aslında Türkçe cümle yapısının önemli bir karakteristiğini temsil eder. Türkçenin Hint-Avrupa dilleriyle karşılaştırılmasında gözlemlenen esas farklılıklardan birisi unsurların sıralanmasında ortaya çıkar. Hint-Avrupa dillerinde yan cümlelerle oluşturulan birleşik cümleler, Türkçede bağlaç kullanılmadan zarf-fiil ve sıfat-fiillerle karşılanır. Ergin’in (1997: 339) vurguladığı gibi bu yapılar, birkaç hareketi basit bir cümleyle karşılamak suretiyle Türkçeyi cümle kalabalığından uzak bir dil hâline sokar ve Türkçenin cümlesine geniş bir ifade kabiliyeti, büyük bir sadelik verir.

Türkçede zarf-fiil ve sıfat-fiiller doğrudan bitimli bir cümleye bağlı olarak kullanıldığı zaman, Hint-Avrupa dillerinde yan cümlelere denk gelir. Bu denklik, temel cümleyi zaman, sebep-sonuç, karşıtlık vd. açılardan belirlemesi yönüyledir. Örneğin:

TT *Eve geldiğimde herkes uyuyordu.*

Far. *Vakî ki be hâne âmedem heme mi hâbidend.*

İng. *When I came home everybody was sleeping.*

TT *Parkta tanıştığımız adam buraya Ankara’dan gelmiş.*

Far. *Merdî ki bâ û der park âşinâ şodîm be incâ ez Ankara âmede est.*

İng. *The man whom we met at the park came here from Ankara.*

Ama yapı bakımından Hint-Avrupa dillerinde yer alan yan cümle özelliklerinden farklıdır. Bu yüzden zarf-fiil ve sıfat-fiiller, çekimli fiile sahip olmaması ve “tam bir yargı bildirmemesi”nden hareketle kimi araştırmacılarca “cümle” değerinde görülmez (Karahan 2006: 53-57; vd.).

Fiilimsi önermeleri, sola dallanan cümle yapısındadır ve temel cümlenin solunda kalır. Konuşma dili çok ileri giden bir cümle tasarlamasını gerektiren yapıların kaçınır, yalnız kendi koşullarına uygun yapıları tercih eder. O yüzden, Yngve (1961) gibi bilim adamları Türkçe ve benzeri sola dallanan cümle yapısına sahip dillerin, insanın zihinsel yeteneği üzerine kısmen ağır bir yük koyduğunu ileri sürmüştür. Buna göre cümlelerde, temel cümleyle başlayıp peş peşe gelen sınırlayıcı yan cümlelerle devam etmek yerine, sınırlamanın asıl konusu belli oluncaya kadar insanın bütün tamlayıcıları hatırdta tutması gerekmektedir. Bu da cümlenin bütün ayrıntılarıyla önceden tasarlanmasını gerektirmektedir. Türkçenin cümle yapısı hakkında psikolinguistik temelli benzer iddialar Wendt (1961) ve Slobin (1982) tarafından da dile getirilmiştir. Ancak Johanson klişeleşmiş bu düşüncelerin, yeterince tartışılmadığını vurgulayarak isabetsiz yönlerine dikkatleri çeker. Bu bağlamda, fiilimsi önermeleri arasında anlam yönüyle sınırlamayan zarf-fiilli yapıların konuşma dilinde daha çok yeğlendiğini bildirir. Çünkü bu tür zarf-fiilli önermeler, temel cümlelerin kuruluşuna benzer. Konuşan kişi temel bir cümle kurar gibi başlayabilir, onu normal şekilde devam ettirir ve bu cümlenin bitimli veya bitimsiz bir yüklemleştiriciyle bitirilip bitirilmeyeceğini ancak sonunda yüklem geldiğinde karar verir. Böylece temel bir cümle olarak tasarlanan önerme, son anda zarf-fiil ekıyla bitimsiz bir cümle hâline dönüştürülebilir. Konuşma dilinin gereksinimlerini karşılayan bu tür zarf-fiilli önermelerin arasında başta {-p}’li olanlar gelir ve bugün de konuşma dilinde yaygındır. {-p}’li zarf-fiiller, temel cümlenin yüklemine veya başka bir fiili anlam yönüyle nitelendirmekte ve bağlayıcılık işlevinde kullanılmaktadır (Johanson 1975: 525-529, ayrıca bk. Johanson 1991, Johanson 2014: 109-110).

ru bardı ‘Dokuz Oğuz halkı yerini yurduunu bırakıp (=bıraktı ve) Çin’e doğru gitti.’ *bunça bodun kelipen sıgtamış yoğlamış* ‘Bunca halklar gelip (=gelmiş ve) ağlamış, yas tutmuş.’ (Tekin 2003: 174-175). E Uyg. *eşidip uqar biz* ‘dinleyip (=dinleriz ve) anlarız’. (Gabain 2007: 85), *qapıgçı er turğurup yolta öñi olğurtı* ‘Kapının bekçisi onu ayağa kaldırıp (=kaldırdı ve) yolun kenarına oturttu.’ (Hamilton 2011: 43), Karh. *yağıları eştip boyun egdiler* ‘Düşmanları işitip (=işittiler ve) boyun eğdiler.’ (Ercilasun 1984: 178), *uquşluq uqupan küzetir anı* ‘Akıllı anlayıp (=anlar ve) gözetir onu.’ (Arat 1947: B-22). Harezmi Türkçesi ile Kıpçak Türkçesinde {- (X)p}, {- (X)pAn} ve {- (X)bAn} ile: Harz. *sınıp tüşdi* ‘Kırılıp (=kırıldı ve) düştü’ (Yüce 1993: 63), *öz öñinde tutupan yigü* ‘İnsan kendini göz önüne alıp (=almalı ve) yemeli.’ (Eckmann 2003b: 24), Kıp. *atnı eyerleyip mindüm* ‘Atı eğerleyip (=eğerledim ve) bindim.’ (Karamanlioğlu 1994: 147), *anı körüben qılır özüm ‘ayş u tarab* ‘Onun görüp (=görüyorum ve) kendi kendime seviniyorum.’ (Uğurlu 1999: 57). Çağatay Türkçesinde {- (X)p}, {- (X)bAn} biçimleriyle: *ilgeri barıp turdı* ‘İleri varıp (=vardı ve) durdu.’, *sén olğuş barı bolup nābūd* ‘Her şey yok olup (=olacak ve), sen (bâki) olacaksın.’ (Eckmann 2003a: 110). Eski Oğuz Türkçesi döneminde yardımcı ünlü ekin bünyesine dâhil olup {- (y)Up}, {- (y)UbAn} ve {- (y)UbAnIn} biçimleri kullanılmıştır: *getürüp dartaqlar xayrunla şerrün* ‘Getirip (=getirir ve) tartarlar hayrın ile şerrini.’, *varuban bunları qılduq ziyaret* ‘Varıp (=vardık ve) bunları ziyaret ettik.’ (Gülsevin 2007: 133).

4. Türkiye Türkçesi ve Bocnurd ağzında {-p}’li zarf-fiilin görünümü

4.1. Türkiye Türkçesinde {- (y)Xp} ile kurulan zarf-fiillerin “ve” anlamında sıralama özelliği oldukça yaygındır: *İhtiyar bahçıvan, yarı şükür yarı gurura benzer bir iftiharla bunları sayıp sıraladı* (BDBD: 12) ‘...sayıp (=saydı ve) sıraladı.’ *Ben yazıp gönderirim* (K-I: 128) ‘Ben yazıp (=yazarım) gönderirim.’

Bununla birlikte Türkiye Türkçesinde fiillerin {- (y)Xp}’li zarf-fiille sıralanması yerine, ortak kip ekleriyle sıralanması yolu da tercih edilmektedir. {- (y)Xp} yerine temel fiildeki kip ekinin kullanılması sonucunda, zarf-fiilli unsur ana cümle özelliği kazanır. Bu sıralanma işleyişinde zamir kökenli şahıs eklerinin birinci fiilde kullanılmama imkânı olabilmektedir: *Siz geçenlerde Başbakanlığa gitmiş, başbakanla konuşmuşsunuz* (AYYA: 150) ‘...gitmiş (=gidip), başbakanla konuşmuşsunuz.’ *Yarın üniversiteye gider, konuşurum* (K-II: 39) ‘...gider (=gidip), konuşurum.’ Fakat iyelik kökenli şahıs eklerini alan kip ekleri {-DX} ve {-sA}’da, şahıs eklerinin mutlaka işletilmesi gerekmektedir: *Oturdum yazdım ama bilemezsin, ne kadar güç yazdım* (KM: 445) ‘Oturdum (=oturup) yazdım ...’, *...siz gittiniz gördünüz güneiden geçiyor...* (SADH: 404) ‘siz gittiniz (=gidip) gördünüz ...’, *...etraf sütliman oluncaya kadar yatsam uyusam* (SAİK: 53) ‘...yatsam (=yatıp) uyusam.’

{-p}'li zarf-fiilin kullanımı İran'daki Türkçe varyantlarda ilginç gelişmeler kaydetmiştir. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ekin sıralama işlevinde kullanımı {- (y)Xp} biçimiyle canlı olarak sürdürülmektedir: *boğazını altınan bağlardıla ki boynun çıkardıp gâşmasın* (Doğan 2010: 265) 'Boynunu çıkartıp (=çıkartmasın ve) kaçmasın (diye) boğazını altından bağlarlardı.', *bu dərbüş gelip birda néyliyecek* (Karini 2009: 465) 'bu derviş gelip (=gelecek ve) buradan ne yapacak?' Kaşkay Türkçesinde düz yazı metinlerinde hemen hemen kullanımdan çekilmiş olan (bk. Çelik 2014) {- (y)Xp}'lı zarf-fiiller, şiir dilinde aksine oldukça işlektir: *oturup danuşeg yârünen béle* 'Oturup (=oturalım ve) konuşalım yâr ile böyle.', *doğrayub cigerim kebâb édeydi* 'Doğrayıp (=doğrayaydı ve) ciğeri kebab edeydi.' (Yaghoobi 2011: 206-207). Sungur Türkçesinde de düzyazı metinlerinde bu ekle teşkil edilen zarf-fiillerin kullanımı seyrekleşmiştir: *diyerdi aparub pünéyne buni çimdurun* (Atıcı 2015: 181, 224) 'Derdini götürüp (=götürün ve) banyoda bunu yıkayın.' Türkmen Türkçesinde ise bu zarf-fiil {- (X)b} biçimiyle devam ettirilmektedir: *şonnon arqasına alıb gâçyâr* (Doğan 2015: 50) 'Sonra sırtına alıp (=alıyor ve) kaçıyor.'

Kimi bilim adamları, Halaç Türkçesinde zarf-fiil eki {-p}'nin kullanılmadığını bildirmişlerdir. Doerfer (1988: 125-130), Halaç Türkçesinin ayrıntılı bir dil bilgisini ortaya koyduğu çalışmasında zarf-fiil eki {-p}'yi kaydetmemiştir. Schönig (2013: 230, 251) yaşayan Türk lehçelerini türlü ölçütlerle sınıflandırdığı makalesinde, Halaç Türkçesinin zarf-fiil eki {-p}'ye sahip olmadığına işaret etmiştir. Ancak Halaç Türkçesinin ilk edebî eserini vermiş olan Ali Asqer Camrasi'nin şiirlerinde, yaygın olmasa da {-p}'nin zarf-fiil eki işleviyle kullanıldığı örnekler bulunmaktadır: *narun quşlar orda kelip kâçorlar* (Gökdağ 2012: 9) 'Güzel kuşlar oradan gelip (=geliyorlar ve) geçiyorlar.', *munu bildek kâçib varan umurar* (Gökdağ 2012: 2) 'Bunu bilelim, geçip (=geçen ve giden) giden ömürdür.' {-p}'li zarf-fiillerin sıralama işlevinde Halaç Türkçesine ait bir edebî metinde yer tutması Azerbaycan Türkçesinin etkisiyle ilgilidir. İran'da kalabalık bir konuşura ve güçlü bir sosyal işleve sahip olan Azerbaycan Türkçesi, hem Halaç Türkçesini hem de diğer Türkçe varyantları önemli ölçüde etkilemiş durumdadır. Bu etkileşim sonucunda Azerbaycan Türkçesine ait kimi özelliklerin zamanla Türkçe varyantlar tarafından benimsendiğini gözlemek mümkündür.⁴

Ayrıca Halaç Türkçesinde zarf-fiil yapmaya yarayan eklerden olan {-mXş},⁵ işlev bakımından {-p} ile paralellik taşır.⁶ Dolayısıyla {-mXş}'li

4 Azerbaycan Türkçesinin etkileriyle Halaç Türkçesinde gelişen kimi dilsel unsurlar için bk. Doğan (2016b).

5 Halaç Türkçesinde {-mXş} ekinin zarf-fiil işlevinde kullanılışı için ayrıca bk. Gökdağ (2014).

6 Türkçede {-p} zarf-fiil eki ile eş değer özellikte kullanıldığı görülen eklerden biri de {-dl}'dir. Bu suretle {-dl} ekinin, çeşitli tarihî metinlerde ve bazı Türkiye Türkçesi ağızlarında sıralama işlevini yerine getirdiği tespit edilmiştir. Örneğin *Kutadgu Bilig*'de; *kılıç aldı biri budunug tüzzer/kalem aldı biri yorık yol süzer* 'Biri kılıç alıp (=alıyor ve) halkı

zarf-fiil de Halaç Türkçesinde sıralama işlevinde yaygın olarak kullanılmaktadır: *dayalar yigilmiş yudular meni* (Gökdağ 2012: 37) ‘Ebeler toplanıp (=toplandılar ve) yıkadılar beni.’, *canlar vérmiş bi cananqa yétişdim* (Gökdağ 2012: 38) ‘Canlar verip (=verdim ve) bir canana ulaştım.’ Bir bakıma Halaç Türkçesinde {-mXş}’lı zarf-fiiller, yaygın Türkçedeki {-p}’li zarf-fiillerinin yerine geliştirilmiş gibidir.

{-p} zarf-fiil eki Bocnurd ağzında sadece, fiil sisteminde görece dayanıklı olan (bk. Johanson 2014: 133) kısımlarda, duyulan geçmiş zaman eki {-I}ddI(r) < {-I}bdI(r) ve {-ūdi} < *{-I}p erdi yapılarında korunmuştur: *bériddirem* ‘vermişim’, *gédūdiñ* ‘gitmişin’ (Doğan 2016a: 49-53). {-p}’nin zarf-fiil oluşturma ve bu suretle sıralama işlevinde kullanılma özelliği ise Farsçanın etkisi sonucunda hemen hemen çekilmiş durumdadır.⁷ Bocnurd ağzında {-p}’li zarf-fiille sıralama yerine, Farsçadan alınan mekanizmalar geliştirilmiştir. {-p}’li zarf-fiil burada yerini basit ana cümlelere bırakmış görünmektedir. Bunun sonucu olarak {-p}’li zarf-fiillerle sıralanma da Bocnurd ağzında ana cümlelerin birbiri ardına sıralanması yoluna dönüşmüştür. Ana cümleler, birbiri ardına *u ~ yu* bağlayıcılarıyla ya da bağlayıcı sözcükler olmadan sıralanır:

taşledi cennimi yu goydi gédđi (GG: 94).

TT Attı cehenneme ve koydu (= koyup) gitti.

Far. Endâht be cehennem u gozâşt ref.

meni gérende géziñi yum u géç (GG: 118).

TT Beni görünce gözünü yum ve (=yumup) geç.

Far. Hengâm-i dîden-i men çeşmet râ bebend u beguzer.

muni ertim goyim evde (B: 271).

TT Bunu götürüyüm (=götürüp) bırakayım eve.

Far. İn râ be-berem be-guzârem der hâne.

4. 2. Türkiye Türkçesinde {-(y)Xp}’li zarf-fiil; {-mA}, {-mAK}, {-(y)Iş}, {-DİK}, {-(y)AcAK} gibi eklerle oluşturulmuş başka bir fiilimsiye bağlı olduğu kullanımlarda da sıralama görevindedir. Bu örneklerde {-(y)Xp}’li zarf-fiilin, fiilimsiye işlev ve şahıs açısından uyduğu görülür: *Devletine, milletine ve imanına hizmet etmesi yeter ona ... alıp verdiği nefesler karşılık görmek için değil, Allah rızası içindir* (D: 29) ‘... (onun) alıp (=aldığı ve)

düzene sokar/Biri kalem alıp (=alır ve) doğru yolu gösterir.’ Rize ağzlarında; *çekdi aldun oni* ‘Çekip (=çektin ve) aldın onu.’, *birakti gittiniz oni buriya* ‘Bırakıp (=bıraktınız ve) gittiniz onu buraya.’ (Karahan 2011: 186-191).

7 {-p} zarf-fiil eki, tarafımızca hazırlanmış olan çalışmada {-ū} < {-I}b < {-I}p biçiminde sadece iki örnekte geçmiştir: *géveley çixū asmane baxardı* ‘Mantar çıkıp (çıkardı ve) gökyüzüne bakardı.’ (Doğan 2016a: 122-123). Bunun dışında Bocnurd ağzının konu olduğu çalışmalarda ek, kaydedilmemiştir (bk. Fâzsy 1977: 23). Ayrıca, bölge konuşurlarından yaptığımız soruşturmalarda da ekin işlemediği anlaşılmıştır.

verdiği nefesler...’, *yırtıp kaçmak isteyen ruha* (AA: 37) ‘yırtıp (=yırtmak ve) kaçmak isteyen ruha’. Bazı örneklerde {-(y)Xp}’li zarf-fiil ile fiilimsi arasında özneler farklı olabilmektedir. Örnekler {-(y)Xp}’li zarf-fiilin edilgen çatılı olduğu yerlerde ortaya çıkar: *...eşi dostu da çağrılıp davetliler camide toplanınca...* (İG: 63) ‘...eşi dostu da çağrılıp (=çağrılınca ve) davetliler camide toplanınca...’

Bocnurd ağzında ise birinci fiil, bağlı olduğu unsurun kuruluşunda görev alan yapılara göre düzenlenir. Unsurlar arasına aynı zamanda *u ~ yu ~ ve* bağlayıcıları da gelebilir. Burada birinci fiilin bağlı olduğu unsur, kullanımı devam eden {-mağ} ile kurulmuş bir fiilimsi olabilir:

refiğlerinin oturmağ u danışmağı çok istiyem (MDD).

TT Arkadaşlarla oturup (=oturmayı ve) konuşmayı çok severim.

Far. Bâ düstân nişesten u sohbet kerden râ haylî düst dârem.

Bununla beraber fiilimsi yerine, *bağlayıcı* (*ki, moğe ki* vd.) + *kip eki* kuruluşuyla oluşturulan yapılar da olabilir. Birinci fiil bu durumda kip ve şahıs bakımından *bağlayıcı + kip eki* kuruluşuna göre çekimlenir:

kilase varid oldım mēllimi ki gērdim, xeyli xoşal oldım (MDD).

TT Sınıfa girip (=girdiğimde ve) öğretmeni gördüğümde hayli mutlu oldum.

Far. Vârid-i kelâs şodem, mu’allim râ ki dîdem haylî hoşhâl şodem.

o mōğe ki yānımıza geldiñ u oturduñ xeyli gōrxdı (MDD).

TT Yanımıza gelip (geldiğinde ve) oturduğunda çok korktuk.

Far. Ân movki’ ki piş-i mâ âmedî yu nişestî haylî tersîdim.

4. 3. Türkiye Türkçesinde {-(y)Xp}’li zarf-fiil ile bağlı olduğu fiil, olumlu veya olumsuz biçimde olması açısından farklılık arz edebilir. Bağlı olduğu fiilin olumsuz biçimde olması durumunda {-(y)Xp}’li zarf-fiil de anlam bakımından olumsuz anlaşılır: *...Safiye Erol gibi bütün ömrünce ateşle oynayıp elini yakmamış, fakat hâmil olduğu emanetin şuuruna varmış müstesnalının...* (KR: 14) ‘...ateşle oynayıp (=oynamamış ve) elini yakmamış...’

Türkiye Türkçesinde bu tür kuruluşlar ayrıca karşıtlık ilişkisi içinde ifade edilmektedir. {-(y)Xp}’li zarf-fiil bu kullanımlarda anlam bakımından olumlu anlaşılır. Bununla beraber iki fiil arasında “ama, fakat” anlamlı bir sıralama oluşur: *Görüp selam vermemişsin*⁸ ‘Görüp (=görmüşsün ama) selam vermemişsin.’, *Gidip bir daha dönmedi* ‘Gidip (=gitti ama) bir daha dönmedi.’

8 Standart Türkiye Türkçesi açısından herkesin kabul edebileceği özellikteki kimi örnekler tarafımızdan sunulmuştur.

Bu anlatımlar Bocnurd ağzında karşıtlık ilişkisi kuran bağlayıcılarla ana cümlelerin sıralanması suretiyle sağlanmaktadır. Fiiller karşıtlık ilgisi anlatımına uygun olarak birincisi olumlu, ikincisi olumsuz biçimde işletilir:

kineft oldi emma izden gédmedi (GG:).

TT ‘Rezil oldu ama (=olup) umursamadı.

Far. Keneft şod emmâ ez rû nereft.

yémağijnizi yédiñiz emma çay içmediñiz (MDD).

TT Yemeğinizi yediniz ama (=yiyip) çay içmediniz.

Far. Gezây-itân râ hordîd emmâ çây nenûşîdid.

ehmed’i bâğde gérđi emma oniñ yānıne gédmedi (MDD).

TT Ahmet’i bahçede gördü ama (=görüp) onun yanına gitmedi.

Far. Ehmed râ der bâğ dîd emmâ pîş-i û nereft.

Elbette, Bocnurd ağzında bu ifadelerde sabitleşmiş dizilişler söz konusu değildir. Örneğin, *vext goymediñ geleñ bize bir bâş vureñ* (MDD) ‘Zaman ayırıp bize uğramadın ~ Bize uğramak için zaman ayırmadın.’ cümlesinde olduğu üzere Türkiye Türkçesinde {-mAK} için yapısıyla anlatılan ifadeler, Bocnurd ağzında geniş bir işlev alanı olan istek ekiyle de karşılanmıştır.

4. 4. Türkiye Türkçesinde olumlu biçimde {-(y)Xp}’li bir zarf-fiilden sonra olumsuz biçimde fiilimsi geldiğinde, fiillerin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi açısından “şüphe, kararsızlık” gibi anlamlar oluşur. Bu tür ifadelerin {-DIK}, {-(y)AcAK} gibi iyelik eki alabilen fiilimsi ekleriyle ortaya çıktığı görülür: *Yemek yiyip yemeyeceğimi size sonra bildiririm* ‘Yemek yiyecek miyim yemeyecek miyim size sonra bildiririm.’ *Evrakları imzalayıp imzalamadıkları henüz belli olmadı* ‘Evrakları imzaladılar mı imzalamadılar mı henüz belli olmadı.’

Bocnurd ağzında “şüphe, kararsızlık” bildiren anlatımlar, birincisi olumlu ikincisi olumsuz fiilli ana cümleler arasına Farsça kökenli *ya* bağlayıcısı getirilmesi yoluyla sağlanmaktadır:

bāşarmedim gérđim gārdaşi geldi ya gelmedi (MDD).

TT Abisinin gelip gelmediğini (=abisi geldi mi gelmedi mi) göremedim.

Far. Netevânistem bebînem berâdereş âmed yâ neyâmed.

axşam geler ya gelmes bilmiyem (MDD).

TT Akşam gelip gelmeyeceğini (=gelecek mi gelmeyecek mi) bilmiyorum.

Far. Ba’d ez zohr mî-âyed yâ nemî-âyed nemî dânem.

Türkiye Türkçesinde $\{-(y)Xp\}$ 'li zarf-fiilin olumsuz, bağlı olduğu fiilin olumlu biçimde bulunduğu ifadelerde her iki fiilde de anlam yönünden bir değişme ortaya çıkmamaktadır: ...*etrafın bu laubaliliğini hoş karşılamayıp çocuğu aşağı indirmek istemiş* (KK: 13) '...hoş karşılamayıp (=karşılamamış ve) çocuğu aşağı indirmek istemiş.', *Ciddiye almayıp da ne yapayım* (BY: 240) 'Ciddiye almayıp (=almayayım) da ne yapayım?'

Bocnurd ağzında bu tür ifadeler ana cümlelerde fiillerin anlama uygun çerçevede olumlu veya olumsuz biçimlerinin çekimlenip sıralanması yoluyla kurulur. Cümleler *u ~ yu ~ ve* bağlayıcılarıyla yahut onlar olmadan söylenmektedir:

heniz refiğlerini germeddirey, téz éz şehriye geyiddirey (MDD).

TT Arkadaşlarını ziyaret etmeyip (=etmemişsin ve) hemen memleketine dönmüşsün.

Far. Henüz düstânet râ nedîdeîy, zûd be şehri-i hodet ber geşteîy.

heniz bu adamı tânımeddirey, tasmim tutiddirey (MDD).

TT Adamı iyi tanımayıp (=tanımamışsın ve o zaman) karar vermişsin.

Far. Henüz îñ âdem râ neşinâhteîy, tasmim girifteîy.

4. 5. Türkiye Türkçesinde $\{-(y)Xp\}$ *dur-* ~ *kal-* ~ *git-* gibi birleşik fiil yapılarında $\{-(y)Xp\}$, yerini yardımcı fiildeki kip ekine bırakabilmektedir: *bakıp durdum* > *baktım durdum*, *donup kaldın* > *dondun kaldın*, *akıp gittiniz* > *aktınız gittiniz*. Bu türdeki birleşik fiil dizilişlerinde yardımcı fiil zamir kökenli şahıs ekini almışsa, $\{-(y)Xp\}$ yerine yerleştirilen kip ekine şahıs eki getirilememektedir: *okuyup durursun* > *okur durursun*, fakat **okursun durursun*, *koşup durmuşsunuz* > *koşmuş durmuşsunuz*, fakat **koşmuşsunuz durmuşsunuz*. Örneklerde görüldüğü gibi burada bir bakıma temel fiil ile yardımcı fiillerin sıralanması söz konusudur. Ayrıca bu işleyişte, diğer kip eklerine göre geç dönemde ortaya çıkan $\{-(y)AcAK\}$ ve $\{-(X)yor\}$ biçimlerinin, $\{-(y)Xp\}$ yerine geçemediği görülür:⁹ *koşup duruyorsunuz* > **koşuyor duruyorsunuz*, *kaynayıp kalacak* > **kaynayacak kalacak*.

Ama birleşik fiillerde $\{-(y)Xp\}$ ile sağlanan bu bağlamada “ve” anlamında bir sıralamanın bulunmadığına dikkat edilmelidir. Çünkü temel fiil ile yardımcı fiilin $\{-(y)Xp\}$ ile bağlandığı bu yapılar, özelliği gereği tek bir hareketi anlatırlar. Bunun sonucu olarak sıralama işlevine bir ihtiyaç kalmaz. Örneğin, *yazıp durdun* > *yazdın durdun* ‘devamlı yazdın’, **yazdın ve durdun* gibi.

9 Bu tür kullanımların özellikleri ve sınırları için ayrıca bk. Demir (2013).

{-(y)Xp} ile bağlanan birleşik fiillerde yardımcı fiil olumsuz olduğu zaman kip eki, {-(y)Xp}'in yerine kullanılamamaktadır: *şaşıp kalmadı* > **şaştı kalmadı*, *içip durmadınız* > **içtiniz durmadınız*, *geçip gitmez* > **geçmez gitmez*. Buna karşılık {-(y)Xp}'in birleşik fiil kuruluşları dışında cümlede sıralama özelliğiyle kullandığı yerlerde ise, yerine olumsuz fiildeki kip eki geçebilmektedir: *çay içip yatmamış* > *çay içmemiş ve yatmamış*, *eve gelip dinlenmez* > *eve gelmez ve dinlenmez*, örneklerinde olduğu gibi (bk. 4. 3.).

Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış sözlük birimi olmuş {-(y)Xp}'li bir kısım birleşik fiil ya da birleşik sözcüklerde, {-(y)Xp}'in yerine ikinci unsurdaki yapının geçmesiyle ikili kullanımlar ortaya çıkmıştır: *arayıp taramak* ~ *aramak taramak* ‘dikkatle aramak, çok aramak’, *bitip tükenmez* ~ *bitmez tükenmez* ‘bitmeyen, sonu gelmeyen, uçsuz bucaksız’, *yiyip içme* ~ *yeme içme* ‘türlü yiyecek ve içeceklerle beslenme.’

4. 6. Türkiye Türkçesinde ayrıca {-(y)ArAK}'lı zarf-fiillerin “ve” anlamında sıralama özelliği vardır: Başka bir deyişle {-(y)ArAK}'lı zarf-fiiller, bu yönüyle {-(y)Xp}'li zarf-fiillerle ortak işleve sahiptir. Özellikle son sınırı vurgulayan fiillerde (*uyan-*, *kap-*, *al-* gibi) kullanıldığı zaman {-(y)ArAK}'lı zarf-fiil ile temel fiil arasında kendiliğinden “ve” anlamında bir sıralama oluşmaktadır: ...*Güldal çantasını kaparak ayağa kalktı* (IBYS: 57) ‘...kaparak (kaptı ve daha sonra) ayağa kalktı.’, *Kısa bir zamanda evlenerek köyünden ayrıldı* ‘...evlenerek (=evlendi ve ondan sonra) köyünden ayrıldı.’

{-(y)Xp} ve {-(y)ArAK}'lı zarf-fiiller, işlev ortaklığından dolayı anlatımda tekrarın önüne geçmek amacıyla aynı cümlede yer alabilirler: *Atını sürüp sudan geçerek karşı kıyıya vardı* (Banguoğlu 2004: 573) ‘Atını sürüp (=sürdü ve) sudan geçerek (=geçti ve) karşı kıyıya vardı.’ Bocnurd ağzında {-(y)ArAK} zarf-fiil eki işletilmemektedir.

4. 7. Öte yandan Türkiye Türkçesinde {-(y)Xp}'li zarf-fiillerin, temel fiildeki hareketin oluşma biçimini anlatmak suretiyle tarz bildirme işlevinde kullanıldığı bilinmektedir: *Papaza kızıp oruç bozmamalısın* ‘Papaza kızıp (=kızarak) oruç bozmamalısın!’

Bocnurd ağzında öncelikle tarz bildiren zarf-fiil işlevinde {-(y)A... -(y)A...}'lı biçimlerin bulunduğu belirtilmelidir. {-(y)A... -(y)A...}'lı zarf-fiil, olayın sürekli veya tekrarlanarak gerçekleştiğini anlatır:

çāpe çāpe suve mellağ atende (GG: 74).

TT Koşarak suda takla attığımızda.

Far. Vagi devân devân poştek zed der âb.

heva gede gede gizzinerdi (B: 277).

TT Hava giderek ısınıyordu.

Far. Hevâ refte refte germ mî-şod.

Bununla beraber Bocnurd ağzında fiillerde tarz bildirme işlevi {-mağinen} biçimiyle karşılanmaktadır. Fiilden isim yapma eki {-mağ} ve vasita durumu eki {+inen} < {+ile+n} biçimlerinin birleşmesiyle oluşturulan {-mağinen}, temel fiildeki hareketin yapılaş tarzını gösterir:

*nevar dānişerdi yu men baxardım,
baxmağinen ireyimi yaxardım (GG: 132).*

TT Kaset konuşurdu ve ben bakardım,

Bakıp (=bakarak) yüreğimi yakardım.

Far. Nevâr-i kâset sohbet mî-kerd u men nigâh mî-kerdem,

Bâ nigâh kerden dilem râ mî-sûzândem.

ehmed yığlemağinen bizden ayrındı (MDD).

TT Ahmet yanımızdan ağlayıp (=ağlayarak) ayrıldı.

Far. Ehmed girye konân ez mâ codâ şod.

çığırmağinen meniñnen danışme (MDD).

TT Benimle bağırıp (=bağırarak) konuşma.

Far. Bâ dâd u feryâd bâ men sohbet nekon.

Benzer ifadeler {-mAYlA} ~ {-mAKIA} ~ {-mAK} suretiyle biçimlerinde Türkiye Türkçesinde de bulunur ve aynı şekilde tarz bildirir. {-mAK} suretiyle yapısı işletildiğinde temel fiilin olumsuz biçimde kullanılmadığı görülmektedir: ...*Türk gücüne çok pahalıya mâl olan hatalar işlemek suretiyle dert üstüne dert katmıştı* (TTOA: 352) ‘...hatalar işlemek suretiyle (=hatalar işleyerek)...’ *Borç ödemekle yol yürümekle tükenir* (Çobanoğlu 2004: 162) ‘Borç ödemekle (ödenerek) yol yürümekle (=yürünerek) tükenir.’ *Ama kadın baktı ki, bağırıp çağırmaıyla olmuyor* (DKÖ: 83) ‘...bağırıp çağırmaıyla (=bağırıp çağırarak) olmuyor.’

5. Sonuç

Türk dili alanında *ve* ile *u* bağlayıcısı İslam dairesine dâhil olduktan sonra Harezmi Türkçesinde görülmeye başlamıştır. Bu unsurlar zamanla Fars edebiyatının etkisine, şiir dilinin gerektirdiği uygulamalara ve ünlü uyumlarına bağlı olarak Türkçede *u* ~ *ü* ~ *vü* ~ *ve* biçimlerinde çeşitlenmiştir. Doğu ve Batı Türkçesinde *u* ~ *ü* ~ *vü* ~ *ve* bağlayıcıları sözcüklerin, sözcük gruplarının ve cümlelerin sıralanmasında yaygın olarak kullanılmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde söz konusu unsurlar, kalıp ifadeler hariç, yerini bütünüyle *ve*’ye bırakmıştır. Bocnurd ağzında ise *u* ~ *yu* ~ *vu* ~ *ve* biçimlerinde görülen bağlayıcılar, Farsça tipli kullanımlara benzer özellikte işlek olarak kullanılmaktadır.

Türkçede ayrıca sıralama işlevinde {-p}'li zarf-fiil kullanılmaktadır. {-p}'li zarf-fiil, iki ayrı fiilin “ve” anlamında sıralanmasını sağlamaktadır. {-p}'li zarf-fiilin sıralama işleviyle tarihsel Türk dili alanında geniş ölçüde işletildiği görülür. Türkiye Türkçesinde {-(y)Xp} biçimiyle kurulan zarf-fiilin sıralama işlevi yaygın bir şekilde sürdürülmektedir. Bununla birlikte Türkiye Türkçesinde fiillerin {-(y)Xp}'li zarf-fiillerle sıralanması yanında aynı zamanda ana cümleler hâlinde sıralanmasının da geçerli olduğu kaydedilmelidir. Ancak Bocnurd ağzında sıralama işlevinde {-p}'li zarf-fiilin kullanımı Farsçanın etkisiyle neredeyse kalmamış durumdadır. {-p}'li zarf-fiiller, Bocnurd ağzında ana cümle biçimlerine dönüşmüştür. Sıralanma yolu da bu ana cümlelerin birbiri ardına dizilmesi suretiyle sağlanmaktadır.

Çeviri Yazı İşaretleri ve Kısaltmalar

/é/	kapalı /e/ ünlüsü
/ā/	uzun /a/ ünlüsü
/ē/	uzun /e/ ünlüsü
/ê/	uzun kapalı /e/ ünlüsü
/ō/	uzun /o/ ünlüsü
/ū/	uzun /u/ ünlüsü
/ġ/	art damak /g/ ünsüzü
/x/	art damak /h/ ünsüzü
/q/	art damak /k/ ünsüzü
/ŋ/	damak /n/'si
>	: Bu şekle gider.
<	: Bu şekilden gelir.
*	: Tanımlandırılmamış biçim; kabul edilemez biçim.
-	: Fiil kök ve gövdesine gelen ek
+	: İsim kök ve gövdesine gelen ek
/A/	: /a/, /e/
/I/	: /ı/, /i/
/X/	: /ı/, /i/, /u/, /ü/
/K/	: /q/, /k/
/G/	: /ġ/, /g/
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
EOğuz.	: Eski Oğuz Türkçesi
EUyg.	: Eski Uygurca
Far.	: Farsça
Harz.	: Harezmi Türkçesi
Karh.	: Karahanlı Türkçesi
Kıp.	: Kıpçak Türkçesi
MDD	: Metin dışı derleme

Orh. : Orhon Türkçesi
 TT : Türkiye Türkçesi

Kaynaklar

- AKTAN, Bilâl (2006), “Nehcü'l-Ferâdis'in Cümle Yapısı ile ‘takı’ ve ‘kim’ Bağlaçlarının Kullanılışı”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 16, s. 47-61.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I. Metin*, Ankara, TDK Yayınları.
- ATEŞ, Ahmed (1970), *Farsça Grameri*, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.
- ATICI, Abdulkadir (2015), *Sungur Türkçesi. Ses ve Şekil Bilgisi*, Konya, Eğitim Yayınevi.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Ankara, TDK Yayınları.
- ÇELİK, Muhittin (2014), *Kaşkay Türkçesi Metinleri*, Ankara, Gece Kitaplığı.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2004), *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- DEMİR, Nurettin (2013), “Kip Ekleriyle Kurulan Birleşik Fiiller”, *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*, Ankara, Akçağ Yayınları, s. 389-398.
- DOERFER, Gerhard (1988), *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- DOĞAN, Talip (2010), *Urmiye Ağzıları*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- DOĞAN, Talip (2015), “Günbed Ağzından İki Masal ve Dil Özellikleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 39, Bahar, s. 41-59.
- DOĞAN, Talip (2016a), *Geşeng Ginle. Horasan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, Akçağ Yayınları. (GG)
- DOĞAN, Talip (2016b), “Halaç Türkçesinde {-DXK} Ekinin Bitimsiz (Çekimsiz) Fiillerde Kullanımları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 56, s. 723-737.
- ECKMANN, János (2003a), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara, Akçağ Yayınları.
- ECKMANN, János (2003b), *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz.: Osman Fikri Sertkaya), Ankara, TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1984), *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1997), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Yayınları.
- FÁZSY, Szabolcs (1977), *Das Bodschnurdi, ein türkischer Dialekt in Chorasan*, Zürich, Ostpersien. (B)
- GABAİN, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara, TDK Yayınları.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A. (Haz.), (2012), *Halaç Türkçesi Metinleri. Qarşu Baluqqa Selam*, Ankara, Vizyon Yayınevi.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A. (2014), “Halaç Türkçesinde -mXş Ekinin Zarf Fiil Eki Olarak Kullanılmasına Dair”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, 30 Eylül-4 Ekim 2013, İstanbul, s. 631-642.
- GRÖNBECH, K. (2011), *Türkçenin Yapısı*, (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara, TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (2007), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara, TDK Yayınları.

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1974), *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.
- HAMILTON, James Russel (2011), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev.: Vedat Köken), Ankara, TDK Yayınları.
- JOHANSON, Lars (1975), “Fiilimsi önermelerin görevleri üzerine”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972*, Ankara, TDK Yayınları, s. 525-529.
- JOHANSON, Lars (1991), “Zur Typologie türkischer Gerundialsegmente”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, s. 98-110.
- JOHANSON, Lars (2014), *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, (Çev.: Nurettin Demir), Ankara, TDK Yayınları.
- KARADOĞAN, Ahmet (2009), *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Ankara, Divan Kitap.
- KARAHAN, Leylâ (2006), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- KARAHAN, Leylâ (2011), “Görülen Geçmiş Zaman Eki -dı/-di’nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara, Akçağ Yayınları, s. 186-192.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK Yayınları.
- KARİNİ, Jahangir (2009), *Erdebil İli Ağızları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- QĀSİM ĀBĀDĪ, Susan (2015), *İreyimiş Sézleri*, Bocnurd, Derc-i Sohen Yayınevi.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1955), “Türkçe Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları”, *TDAY-Belleten*, s. 59-71.
- SCHÖNIG, Claus (2013), “Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri (The Internal Division of Modern Turkic and Its Historical Implications)”, (Çev.: İsa Sarı), *Dil Araştırmaları*, S 12, s. 221-257.
- SLOBİN, D. I. (1982), “Universal and Particular in the Acquisition of Language”, E. Wanner & L. R. Gleitman (Ed.), *Language acquisition: the state of the art*, Cambridge, s. 128-170.
- TEKİN, Talât (2003), *Orhon Yazıtları*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul.
- UĞURLU, Mustafa (1999), *Memlûk Türkçesinde Zarf-Fiilli Parçaların Dizimi*, Ankara, TDK Yayınları.
- YAGHOOBİ, Valiollah (2011), *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ’i Şi’ri yâ Āsâr-i Şu’arâ-yi Kaşkâ’î*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- YNGVE, V. H. (1961), “The Depth Hypothesis”, R. Jakobson (Ed.), *Structure of Language and its Mathematical Aspects*, Providence, Rhode Island, s. 130-138.
- YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü’l Edeb*, Ankara, TDK Yayınları.
- WENDT, H. F. (1961), *Sprachen*, Frankfurt a. M., Hamburg.
- Taranan Metinler
- AYVERDİ, Sâmiha (1999), *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. (TTOA)
- AYVERDİ, Sâmiha (2002), *Boğaziçi’nde Tarih*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. (BT)
- AYVERDİ, Sâmiha (2005), *Ateş Ağacı*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. (AA)
- AYVERDİ, Sâmiha (2005), *Bir Dünyadan Bir Dünyaya*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. (BDBD)
- AYVERDİ, Sâmiha (2007), *Dost*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. (D)
- AYVERDİ, Sâmiha (2007), *İstanbul Geceleri*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. (İG)

- AYVERDİ, Sâmiha (2015), *Ne İdik Ne Olduk*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. (NİNO)
- AYVERDİ, Sâmiha (2016), *Köprülüçe'deki Köşk*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. (KK)
- BANARLI, Nihad Sâmi (2007), *Edebiyat Sohbetleri*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. (ES)
- BEKİROĞLU, Nazan (2016), *Yûsuf ile Züleyha*, İstanbul, Timaş Yayınları.
- BEYATLI, Yahya Kemal (2015), *Eğil Dağlar*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları. (ED)
- BİNYAZAR, Adnan (1972), *Dedem Korkut'tan Öyküler*, Ankara, TDK Yayınları. (DKÖ)
- ÇETİN, Tezcan (2013), *Bıçak Yarası*, İstanbul, Cinius Yayınları. (BY)
- DEMİRCİ, Nefî (2006), *Sönmeyen Ateş, Dinmeyen Hasret: Kerkük*, Ankara, Türkmeneli İnsan Hakları Derneği. (SADH)
- EROL, Erol (2007), *Kadıköy'ün Romanı*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. (KR)
- ESENDAL, Memduh Şevket (2001), *Kızıma Mektuplar*, (Haz.: Muzaffer Uyguner), Ankara, Bilgi Yayınevi. (KM)
- HİKMET, Nazım (1991), *Hikâyeler*, İstanbul, Adam Yayınları. (H)
- ILGAZ, Hasene (1981), *Atatürk'e 100. Yıl Armağanı*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları. (AYYA)
- KARAY, Refik Halit (2009), *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma*, İstanbul, İnkılap Yayınları. (SAİK)
- KARAY, Refik Halit (2009), *2000 Yılın Sevgilisi*, İstanbul, İnkılap Yayınları. (İBYS)
- KISAKÜREK, Necip Fazıl (1972), *Kâtibim*, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları. (K-II)
- NACİ, Fethi (1998), *Kıskanmak*, İstanbul, Oğlak Eleştiri. (K-I)
- PALA, İskender (2004), *Leylâ ile Mecnun*, İstanbul, Kapı Yayınları.

